

Ирина Якимова, гл. ас., д-р

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

ДВА РАЗКАЗА ЗА ВОЙНАТА: „ТЮТЮН“ НА ДИМИТЪР ДИМОВ VS. „СОЛЕНИЯ ЗАЛИВ“ НА ЯНА ЯЗОВА

Резюме. В статията е направен опит за сравнителен анализ на авторския подход към историческите факти в романа „Тютюн“ на Димитър Димов и романа „Соления залив“ на Яна Язова. Статията има за цел да открие основните сюжетни акценти в двете произведения без претенции за изчерпателност. От позицията на професионален историк авторката разсъждава върху степента на автентичност на представените исторически събития и алтернативните, но същевременно взаимно допълващи се гледни точки, които двамата писатели предлагат на читателя по отношение на последиците от Втората световна война, ролята на България в нея и печално известната дата 9 септември 1944 г. като ключов повратен момент в най-новата българска история.

Ключови думи: Яна Язова, Димитър Димов, Втора световна война, 1944 г., тютюн, Народен съд

Тази статия предлага паралелен прочит на романа „Тютюн“ на Димитър Димов и романа „Соления залив“ на Яна Язова – две от най-значимите произведения в съвременната българска литература, които, единствени от своя жанр, са не просто ситуирани сюжетно в епохата на мащабните социално-политически трансформации, провокирани от избухването на Втората световна война, но и представят едновременно художествено и стриктно исторически издържано разглежданите събития в тяхната многоаспектна сложност и дълбочина. Въпреки сходната тематика обаче до настоящия момент не е правен сравнителен анализ на двата романа – нито литературнокритически, нито литературноисторически.¹ В статията се опитвам да запълня

¹ През годините вниманието на изследователите е съсредоточено най-вече върху „случая“ „Тютюн“ – т. е. върху анализа на идеологическия отзвук от романа на Димитър Димов в Съюза на българските писатели, последвалата висша партийна подкрепа на Вълко Червенков и историята на преработването на романа, за се спази препоръката за по-точно отразяване на постулатите на социалистическия реализъм. Това е акцентът в известните критични публикации, както следва: *Случаят „Тютюн“ на Димитър Димов, 1951–1952 г. Стенограми, статии, рецензии, спомени.* Съст. А. Бенбасат, А. Свиткова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992; *Другият „Тютюн“.* Документи и спомени. Съст. А. Свиткова, П. Дойнов.

тази празнина, като представя своя опит за такъв кратък сравнителен поглед. Позволявам си да използвам може би малко нетрадиционна изследователска призма, тъй като акцентът ми не е върху това как е показана „личността в историята“, върху „личната драма на общия исторически фон“, а по-скоро върху наистина прецизната историчност, поставяща на една и съща аналитична плоскост двамата автори и техните произведения.

Разсъжденията и изводите ми съвсем съзнателно са основани върху текста на първоначалния вариант на романа „Тютюн“ – т. нар. негова „първа редакция“ от 1951 г.² като най-меродавна за автентичното мнение и оценка на Димитър Димов относно описваните от него събития. Що се отнася до дилогията „Соления залив“ на Яна Язова, избрах да разгледам нея, а не „кратката“ ѝ версия, придобила популярност под заглавието „Война“³, защото в първата част, озаглавена в пълното издание от 2003 г. „Голямо и малко“, се съдържат някои детайли от характеристиките на герои като Катерина, Фердинанд и Русан, които помагат по-правилно да бъдат разбрани политико-философските противопоставяния в отношенията между тях впоследствие на фона на разгръщането на историческите събития.

От гледната точка на днешния ден може да открием доста сходства между романите „Тютюн“ и „Соления залив“. Освен по засегнатата проблематика, те са сравними и по обем⁴, и по дълбочина

София: Несарт, 2010. В случая с романа „Соления залив“ ситуацията е сходна. Яна Язова също се оказва интересна за критици и читатели някак много повече заради драматичната си житейска съдба и скандалите около нея като личност и писател за сметка на истински задълбочения анализ на нейното творчество. Такива са акцентите, включително в публикациите, посветени на Яна Язова у самия Петър Величков, който е нейният безспорен откривател за съвременната читателска аудитория. Вж.: ВЕЛИЧКОВ, П. *Яна Язова: Проклятието на дарбата*. София: Изток-Запад, 2007 (2. изд. 2009); ВЕЛИЧКОВ, П. Вместо сбъднати сънища – изчезнали романи и загадъчна смърт. – *Европа 2001*, 1996, № 21, с. 44–47. Вж. също: ПЕЛЕВА, И. Случаят „Яна Язова“ или възходът на биографията. – *LiterNet*, 05.11.2010: http://litenet.bg/publish20/i_peleva/iana-iazova.htm; ТРИФОНОВА, Ц. Сага за отсъстващата книга. – *Словото*: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=20&WorkID=149&Level=1>.

² Използваните в статията цитати от романа „Тютюн“ са съгласно странирането на текста на преиздадената от ИК „Труд“ през 1992 г. негова „първа редакция“.

³ Романът „Война“ представлява всъщност втора част на оригиналното произведение, чийто текст Петър Величков открива, събира и разчита в архивите на Язова.

⁴ Дори погледнато чисто технически, сюжетното действие във всеки от двата романа обхваща на практика идентичен обем от приблизително 600 страници, ако не се броят задължителните заглавни части и бели полета.

и сила на въздействието на художествения изказ, както и донякъде по перипетиите, свързани с публикуването им за широката читателска публика. Добре известни са подробностите около случая „Тютюн“, върху който тук не смятам да се спирам в детайли. Като се има предвид господстващата в онези години конюнктура, принудила дори убеден и активен член на БКП като Димитър Димов да си наложи автоцензура, е повече от разбираемо защо „Соления залив“ остава скрит в продължение на десетилетия, за да „блесне“ в литературното си великолепие едва наскоро, за да може да бъде обективно оценен, осъзнат и разбран.

Важно отправно начало в сравнителния анализ на двете произведения е също обстоятелството, че и двамата автори са непосредствени свидетели на социално-политическите превратности на своето време. Това обяснява защо написаното от тях носи характеристиките на полумемоарна литература, при което стриктната, почти научна коректност към всичко действително случило се не само че не отнема нищо от художествена сила на повествованието, но превръща „Тютюн“ и „Соления залив“ в два алтернативни, взаимно допълващи се и същевременно достатъчно реалистични разказа за времето на Втората световна война и съдбата на България, предопределена от нея.

Може би най-ярко открояващата се пресечна точка между романите на Димитър Димов и Яна Язова е майсторски изпълненото съотношение *слово – образ* в хода на конструирането на историческия наратив. Разбира се, сюжетното действие във всеки от двата романа е позиционирано времево и събитийно по различен начин, с оглед специфичните моменти в личните биографии на двамата автори. Така погледът на Димов е обърнат към съдбата на Пиринския край и особено към българското и германското военновременно присъствие в Беломорието, докато Яна Язова отделя сериозно внимание на съюзническите бомбардировки над София през 1943–1944 г. Това съвсем не е случайно. Както е добре известно, Димов израства под покровителството на втория си баща, който е тютюнев експерт, ползва неговите записки и архиви⁵ и така успява да пресъздаде една повече от автентична картина на тежките условия на работа в тютюневите складове, механизмите на тютюневата търговия, спекулативните практики и политико-икономически обвързаности, съпътстващи конкуренцията за пазари за българските тютюни в чужбина. За бомбардировките той не споменава почти нищо – освен съвсем краткото описание на „разрушената“ и „изгорена от бомбите“ София, поместено някак между другото

⁵ Специално внимание на този въпрос обръща Екатерина Иванова, която първа се опитва да пресъздаде пълната житейска картина и присъстващите в нея реални прототипи, вдъхновили Димитър Димов да напише романа „Тютюн“. – Вж.: ИВАНОВА, Е. Из реалния свят на романа „Тютюн“. – В: *Отломки от миналото*. София: Пандора-Прим, 1994.

почти в края на неговия роман⁶. В периода 1943–1944 г. Димов пътува на специализация в чужбина и натрупва много повече непосредствени впечатления за случващото се навсякъде другаде в Европа, но не и в своята родина. Яна Язова, напротив, фокусира своето житейско и авторско внимание към морския бряг и живота по Черноморието. При нея има ясно изразен, силно емоционално наситен афинитет към морето. Тя често пътува до Варна, влюбва се в художника на рибарския живот Марио Жеков и често може да бъде видяна в неговата компания сред артистичните среди на Стария Созопол. Ето защо основните житейски противопоставяния в нейния роман са поставени в контекста на развитието на солната индустрия около т.нар. от нея „Морски град“ (най-вероятно днешно Поморие – б. м., И. Я.), но далеч не в педантичните икономически детайли, на които залага Димитър Димов. Акцентът върху епизодите с бомбардировките – заемащи цели 48 страници от текста на „Соления залив“⁷ – също съвсем не е случаен. Язова е не просто съвременник и непосредствен свидетел на унищожението на стария сецесионов облик на столичния град. Бомбардировките оставят незаличим отпечатък в нейното съзнание, тъй като тя самата оцелява като по чудо по време на голямото въздушно нападение над София през март 1944 г., криейки се в подземията на Съдебната палата.

Войната и произтичащите от нея политически противоречия са основен конструктивен елемент от цялостния сюжет както при Димитър Димов, така и при Яна Язова, като и двамата пречупват своите авторски оценки през призмата на философските търсения на епохата. Но докато Димитър Димов вярва в животворната енергия на „здравите сили“ у народа и това го кара да бъде толерантен към налагащите се нови марксистически идеи, макар и да не ги приема безусловно, Яна Язова гради своя разказ чрез крайни контрасти, с уклон към психологическия фатализъм, който напомня nihilистичната философия на Фридрих Ницше. Така още при въвеждането на образа на главната героиня Ирина в „Тютюн“ на преден план се откроява искреното ѝ съчувствие към бедните студенти комунисти и присмехът ѝ над бутафорната идеологизация на студентския живот в София до степен на абсурдност.⁸ Винаги подхождаща към живота с тънка ирония, Ирина до последно остава „гласът на разума“ сред общия хаос от страсти, надпревара за богатство и политически борби. В предадените от нейно име разсъждения върху живота във всичките му аспекти може да се разпознае в

⁶ ДИМОВ, Д. *Тютюн*. София: Труд, 1992, с. 565.

⁷ ЯЗОВА, Я. *Соления залив*. София: Изток-Запад, 2003, с. 412–460.

⁸ Ярко впечатление оставят у читателя сцените в „Тютюн“, в които са описани сблъсъците между студентите от различните прогермански националистически „корпорации“ и студентите – евреи или комунисти. Вж.: ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 84–85, 87.

най-пълна степен езоповският език на самия Димов, който се опитва да остане максимално безпристрастен критик на своето време.

За разлика от него, Яна Язова е доста по-крайна в авторската си присъда, особено по отношение на податливостта на нейните герои пред обсебващата сила на идеологията. Подобно на Димов, тя също се опитва да разбере техните мотиви, но не и да ги приеме. Затова Фердинанд изслушва Русан Кондуктора, но е безмилостно прям в опита си да обори наивните му мечти за „свобода, равенство и братство“. Сам изминал вече достатъчно дълъг житейски път, той знае, че подобни химери се свеждат просто до задоволяване на „обикновените ежедневни нужди за храна и подслон“⁹ и са едно измамно отражение на „човешката борба за просъществуване“¹⁰. По този категоричен начин Язова осъжда комунистическата идея като утопия, защото тя е несъвместима с практическата действителност точно в това, конкретното, познатото на Русан и Фердинанд несъвършено общество от 40-те години на XX век. Всъщност авторката поддържа тезата, че идеята сама по себе си не е била изначално лоша, но тъй като се е оказала недостижима за непросветените и нисши духом хора – както разочаровано установява Фердинанд¹¹, – тя не е успяла да ги „поправи“, те са я „развалили“ с озлоблението си и стремежа да я използват за постигане на личен реванш в реалния живот.¹² Обяснението на този елемент от българската народопсихология звучи очевидно просто: българите са свикнали да бъдат „роби“, да се поставят доброволно в състояния на външни зависимости от „пришълци“ и „чужденци“¹³ и бидейки недостойни за свободата си, просто са сменили „старите“ господари с „нови“, и то далеч не по-добри (с. 297, 362). За да се стигне до момента, който ще превърне в „искри и дим“ всички Русанови човешки чувства и идеали¹⁴, партизанинът Русан ще се изправи срещу човека Русан и ще се окаже принуден да „стреля в сърцето си“, за да не попадне под куршумите на собствените си „другари“ като поредната невинна жертва на „Народния съд“.¹⁵

⁹ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 248.

¹⁰ Пак там, с. 253.

¹¹ Пак там, с. 468.

¹² Пак там, с. 562. Върху този аспект от разказа за войната на Яна Язова се спира изрично Цвета Трифонова в своята прекрасна статия „Сага за отсъстващата книга“. Тя обръща внимание на изненадващо живо и релефно представените образи на комунистическите функционери. Само мога да се присъединя към изказаното от нея съжаление, че техните прототипи продължават да бъдат неизвестни за съвременния изследовател. Това явно ще остане едно от неизбежните и непреодолими бели полета, както за литературната критика, така и за историческата наука.

¹³ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 466, 493–494, 503, 517.

¹⁴ Пак там, с. 571.

¹⁵ Пак там, с. 574.

Когато говорим за контрастната образност в романа на Яна Язова, си заслужава да поразсъждаваме върху предложенията от нея вариант на опозицията „свои“ – „чужди“. Русан Кондуктора, който става един от пионерите на новите, „чуждестранни“ идеи, в крайна сметка е предаден в искрената си вяра не от друг, а от „своите“. Бери-Бери, на-против, очаква да се изправи в последната си битка срещу работниците, на които цял живот е бил „господар“, срещу „своите хора“, а се оказва обкръжен и принуден да се сражава срещу „чужденци“. Противопоставяйки индиректно житейските съдби на тези двама герои на „Соления залив“, Яна Язова поставя въпроса коя зависимост е по-страшна – от „чуждата“ или от „своята“ власт, и през тази философска призма търси границата между „старото“ и „новото“ време, очертана от историята буквално за една нощ.¹⁶

Димитър Димов също използва широко опозицията *старо – ново*, но без присъстващия при Язова краен философско-политически контекст. В „Тютюн“ акцентът е по-скоро върху социалните конфликти и по тази причина образът на „старото“ е някак „приземен“. Това е „старият свят“ на капитала, на крайната бедност, на моралната деградация. Всъщност и Димитър Димов, и Яна Язова отделят значително сюжетно пространство в своите романи, за да разкритикуват с цялата сила на белетристичното перо този изчерпан от съдържание „стар свят“. Авторски намеци в този смисъл може да се открият в „Соления залив“ при разгръщането на образите на Катерина, която е вечно „болна от несговорчивост и несъгласие“ с хората¹⁷, защото не иска да участва в техните дребнави сплетни, и Фердинанд – винаги „чужд сред своите“, с алтернативно мнение и гледна точка. По много подобен начин у Димов не на място изглеждат Костов, Ирина, дори германецът със сърце на заблуден идеалист фон Гайер. Те всички са хора, неразривно свързани със „стария свят“, носещи в себе си пълното съзнание за своя житейски и ценностен упадък и затова готови за едно повторно начало, в което се надяват да открият надежда за спасение. Присъствието на всеки от тези герои – във всеки от двата романа – създава у читателя усещането за едно трепетно очакване на „промяната“, която и Язова, и Димов възприемат като настъпване на „новото време“ в най-общ и недотам ясен смисъл.

Авторското отношение на двамата към този „нов свят“ обаче е различно. Димитър Димов вярва в неговия положителен потенциал да създаде едно по-справедливо общество, без всевластни олигарси като Борис Морев. Това е един мирен свят, много по-спокоен и по-справедлив. Свят, в който господства „равният и велик патос на всекидневие-

¹⁶ Пак там, с. 505.

¹⁷ Пак там, с. 511.

то¹⁸, а трудът на всеки човек е обективно оценен както при Чингис – отритнатия доскоро беден студент по медицина, влязъл в партизанските редици и достигнал до положението на военен лекар, за да открие най-накрая своето лично семейно щастие. Противопоставяйки тази идеалистична представа за „светлото бъдеще“ на „мрачното минало“, на различни места в своя роман Димитър Димов убеждава читателя, че „светът на капитала“ е достигнал предела на своя потенциал за развитие, защото всички нравствени норми в него са били необратимо опорочени и изгубени завинаги. В този остарял обществен строй на „господари и роби“ има нещо „тъпо, жестоко и противно на човешкия разум“, „нещо безумно и ненаситно, което поглъщаше хората, смазваше устрема, убиваше радостта, подиграваше се на благородното и забравяше подвига“¹⁹. Авторът внимателно и методично прокарва тезата, че именно неограничената и безконтролна власт на парите е унищожила всяка здравословна жизнена енергия, убивайки „не само работниците, но и господарите“²⁰. Затова човекът, издигнат от „стария свят“, при Димитър Димов е представен като изроден продукт на капитала, безвъзвратно „пропуснал живота“ заради „тези безполезни, ненужни пари“²¹. Неговият образ е придобил „антихуманни“ черти и той се е превърнал в „пълно отрицание на всичко човешко“.²² Затова авторското дискредитирането на Борис, Костов, Ирина е съвсем целенасочено и завършва логично с тяхната физическа смърт. Защото новият свят, за който мечтае Димов, е несъвместим с „отломките от старото“²³ и в него трябва да присъстват само романтични герои – като отдалия живота си на борбата срещу „властта на олигархите“ партизански командир Динко, „генерала от съпротивата“ Павел Морев или пък ремсиста подполковник Данкин.

Точно обратното, в „Соления залив“ Яна Язова разсъждава върху силата на човешкия дух и неговата способност да съхранява градивния си потенциал въпреки бурите на времето. В такъв ред на мисли капиталът според нея е директен продукт не на друго, а на креативността, волята и отдадеността на отделната личност. Това разбиране за капитализма като обществен строй е вплътено както в образа на Бери-Бери, така и в този на Катерина – и двамата забогатели благодарение на труда на „своите две ръце“. Нещо повече – авторката старателно убеждава читателя, че останалите жители на Соления залив са бедни не поради обективно наложеното несправедливо разпределение на материалните

¹⁸ ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 589.

¹⁹ Пак там, с. 468.

²⁰ Пак там, с. 544.

²¹ Пак там, с. 464.

²² Пак там, с. 177.

²³ Пак там, с. 584.

блага само между „господарите“, а защото са били неспособни сами да организират успешното им разпределение помежду си в „работническия колектив“²⁴. Язова не вярва, че такива хора могат да изградят „светлото бъдеще“, проповядвано от идеологията на комунизма, и затова предпочита да даде „втори шанс“ на запазените „там някъде“ жизнени сили на „стария свят“. Наистина, и в нейния разказ – подобно на Борис Морев и Костов в „Тютюн“ – Беро-Беро и Фердинанд, като „хора от миналото“, чиито професионални и житейски съдби са неразривно преплетени и зависими от съществуването на „стария свят“, в крайна сметка се оказват „излишни“ за „новото време“. Но остава Катерина, Катерина, която – също като Ирина при Димитър Димов – е „случаен пришълец“ в света на капитала, издигнала се до най-висшите слоеве на буржоазното общество, но никога неуспяла да се впише напълно в него. Катерина на Яна Язова остава в значителна степен „чиста душа“, морално съхранена „отломка от старото“, ако използваме отново определението на Димитър Димов. Неприемаща обществените догми на „стария свят“, заклеими я завинаги заради миналото на нейната майка и особената ѝ връзка с Фердинанд, за нея се оказва невъзможно да намери своето място и в „новото време“, в което жените са груби и безскрупулни, с „широки червени ленти през гърдите“, бродят из планините „заедно с въоръжените мъже“ и носят на себе си „тяхното мъжко облекло и оръжие“²⁵. При тези обстоятелства доброволната изолация остава за Катерина единственият здравословен изход. Точно както самата Язова, и тя се затваря в собствена си вселена от потиснати страсти, за да оцелее физически, но и да се подготви духовно за голямата си житейска мисия: да съхрани и „сглоби“ отломките на разрушеното „старо“, като отгледа внуците на своята неочаквана и непозволена любов – загиналия в неравната битка с „новата власт“ някогашен „господар на Соления залив“ Беро-Беро.

Колкото повече напредва ходът на сюжетното действие в романа на Яна Язова, толкова по-мощно пред читателя се разкрива без-

²⁴ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 301–303.

²⁵ Пак там, с. 481–482. Образът на жената партизанка, разбира се, се появява още в първата редакция и на романа „Тютюн“ на Димитър Димов. Но неговата Варвара някак бледнее пред яркостта на същия този образ, пресъздаден в „Соления залив“. Партизанките на Яна Язова са много по-колоритни, макар и описани „мимоходом“, защото в тяхно лице авторката очевидно се е опитала да засегне една, вече изключително модерна към средата на 40-те години тема – за новия, разкрепостен дух на жената, за равноправието между половете, но и за това дали все пак отказът от консервативните морални предразсъдъци не води до загуба на женската същност и облик. Поне читателят остава с такова усещане в сцената, когато партийните функционери посрещат ранената партизанка в стаичката зад киносалона на евреина Давид. – Пак там, с. 307–309.

дънната бездна, в която се е сринал българският национален дух и от която са изскочили неподозирани демони на крайна жестокост, лична омраза и потъпкване на всички идеали и всичко човешко. На фона на богатия спектър от чувства и философски находки авторката разгръща майсторски една несравнима по дълбочина картина на историческите превратности, сполетели България през есента на 1944 г. Георги Мишев неслучайно отбелязва, че тя е единствената сред съвременните български писатели, която обрисова атмосферата на тези събития така „силно и ярко“²⁶. Тук бих добавила, че Язова е първа и до момента единствена в модерната българската художествена литература, успяла да представи така издържано аналитично Втората световна война именно като глобален „двубой“ между Изтока и Запада²⁷, оставайки същевременно еднакво скептична и към „стария“, и към „новия“ политически ред, и към „старото“, и към „новото“ геополитическо статукво. Нейният Фердинанд, чийто непосредствен прототип в реалния живот е проф. Александър Балабанов, е отявлел критик на външната политика на Царството и лично на цар Борис, който в най-критичните за живота на България години се е уединил „в едно опасно самовластие“, без да посвети никого в своите политически ходове, за да осигури така необходимата управленска приемственост²⁸. Освен недоверието към безизразния поглед в „чуждестранните очи“ на Борис III²⁹, фрапиращо смело звучи и риторичният въпрос на Катерина „какъв цар е бил този“³⁰.

И това съвсем не е всичко. Язова отива още по-далеч в болезненото си несъгласие с политическото безсилие на регенти и министри, прозиращо зад празните им коледни пожелания от страниците на вестниците, когато над България се изсипват бомби, а българското „стадо“ се е „разпиляло“ на „нас“ – т. е. криещите се по зимниците наплашени граждани интелектуалци – и „онези“, другите, избрали да избягат по горите – т. е. партизаните, възприемащи всички останали като народни „врагове“³¹. „Колкото една власт затъва по-дълбоко, толкова повече говори“³², отсича Яна Язова със същата строга острота, с която заклемява и захвърленото в уличния прах от комунистите българско национално знаме³³. Навлизайки дълбоко в дебрите на националната народопсихология, тя размишлява върху изначално погрешния политически път

²⁶ МИШЕВ, Г. „Никога не съм бил каруца с четири колела...“, интервю с Петя Александрова. – *Над* 55, № 32, 6–12 авг. 2012.

²⁷ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 287.

²⁸ Пак там, с. 389.

²⁹ Пак там, с. 385.

³⁰ Пак там, с. 391.

³¹ Пак там, с. 444, 452–455.

³² Пак там, с. 432.

³³ Пак там, с. 466.

на страната, върху необмислената ориентация към нацистка Германия, оказала се точно толкова стратегически неправилна, колкото и последвалото обвързване със СССР. Но Язова „сваля вината“ от българите, напомняйки, че и германците, и руснаците са дошли като нежелани гости. „Българският селянин“ посреща еднакво резервирано както „стария Дойчо“, който „блести като железен“ на брега на Дунава през 1941 г.³⁴, така и съветските войници, следващи „стъпките на заминалите си германци“³⁵. Затова и „революцията“ от 9 септември 1944 г. за Язова всъщност е псевдореволюция, тъй като е дала безконтролна власт на „тълпата“, довела е до самозабрава и саморазправа под маската на лозунгите за свобода и победа над „фашизма“ и в крайна сметка се е изродила до крайни форми на терор и политическа тирания³⁶.

Димитър Димов, от своя страна, представя една малко по-нюансирана картина на тези събития. По отношение на самата война двамата с Язова са на почти еднакво мнение: тя е била „самоубийство“ както за България, така и за Германия³⁷ и не би могла да донесе истинска победа на нито един от народите на Европа, защото за първи път в историята „човек се бие срещу машина“, не „герой срещу герой, а материал срещу материал“³⁸. На този фон „войнствените демонстрации“ на „миниатюрната българска флота“ в Черно море, която „показва зъби“ като „малко безобидно зверче“ „в полза на бъдещия си съюзник“³⁹, изглеждат смешни, а политическите лутания, увлекли безразсъдно българските войски в пагубния марш на Вермахта към „новите земи“ на Егейска Македония – безумни. Пронизващата емоция в кратката констатация: „Походът за Беломорието започваше“⁴⁰, разтърсва с болезненото усещане за обреченост. Авторски вметки като тази ни казват на

³⁴ Пак там, с. 279.

³⁵ Пак там, с. 464.

³⁶ Пак там, с. 534, 547. Интересно в случая е обстоятелството, че Яна Язова използва в своя роман именно определението „революция“, описвайки събитията около 9 септември 1944 г., явно под влияние на наложения пропаганден език в годините на комунистическия режим. С оглед историческата коректност тук е мястото да се отбележи, че професионалната българска историография отдавна е отхвърлила това определение. Подробна аргументация на различните гледни точки по темата може да се открие в: БАЕВА, И. 9 септември 1944 г. – повратна дата за българската история през XX век. – В: *70 години от поврата на Девети септември 1944 г. – исторически предпоставки и последствия*. Сборник с научни изследвания. София: Манта принт, 2015, с. 22–23; ВЕЗЕНКОВ, А. *9 септември 1944 г.* София: Институт за близкото минало, 2014.

³⁷ ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 440.

³⁸ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 237, 453.

³⁹ ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 302.

⁴⁰ Пак там, с. 318.

практика всичко за мнението и оценката на Димитър Димов за българската окупация на „новите земи“⁴¹ и репресиите над местното гръцко население⁴², за неговото недоверие към политическите обещания на германците, че искат да осигурят на България „велико бъдеще“, за последвалото оттегляне на българската военновременна администрация от Беломорието⁴³, за предаването на властта там на частите на гръцката лява съпротива в лицето на ЕАМ⁴⁴. Авторът е категоричен, че българският съюз с Третия райх е бил погрешен, и то не само защото е донесъл измамно териториално разширение. Димов отрича привидната полза от този съюз най-вече защото вярва, че той е довел до общото срастване на националното стопанство и държавната политика с корпоративните интереси на „транснационалните“ – както бихме ги нарекли днес – гиганти на международната тютюнева промишленост⁴⁵, създавайки икономически „чудовища“ като „Никотиана“⁴⁶.

⁴¹ Димитър Димов не е поддръжник на налагащото се в съвременната българска историческа наука мнение, че установеното през 1940–1944 г. българско военновремено административно управление в областта Егейска Македония (днешна Северна Гърция) е било равносилно на осъществяване на националния идеал за „обединена България“ в нейните естествени етнически граници. Темата е изчерпателно разработена в историографията от: ТОШКОВА, В. *България и Третият Райх (1941–1944). Политически отношения*. София: Наука и изкуство, 1975, с. 51–60; ЙОНЧЕВ, Д. *България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.). Военнополитически аспекти*. София: Дирум, 1993, с. 34–94; ДАСКАЛОВ, Г. *Драмското въстание, 1941 г.* София УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 61–94.

⁴² Запомнящи се и редки както в българската художествена литература, така и в българската историография са описваните от Димитър Димов картини, илюстриращи лошото българско управление в Беломорието – в частност в Кавала и на остров Тасос – гладуващите гърци там, пренебрежителното и грубо отношение на българските власти. Вж.: ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 387, 398, 400–401, 416,

⁴³ Димитър Димов дава ценни исторически сведения в тази посока, описвайки как „някакъв български кмет“ е бил качен в моторната лодка от Керамоти и е бил предаден на пристанищните власти в Кавала „като изхабена и ненужна държавна вещ“. На неговия роман дължим и сведения като това, че в българската казарма в Кавала започва „комунистически бунт“, а войниците в Неа Плайя са изсипали няколко тона захар в морето и после са полели с бензин и запалили седемстотин противотанкови снаряда, за да не бъдат принудени да ги предадат в гръцки ръце. Вж.: ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 444, 459, 538, 540.

⁴⁴ Пак там, с. 547, 549–552.

⁴⁵ Разсъждения, изводи и оценки с такава насоченост могат да се открият на различни места в романа. – Пак там, с. 288–289, 394, 439–441, 479, 519, 532, 544–545, 553–554, 567–568.

⁴⁶ Когато става дума за прецизност към фактите в романа на Димитър

Що се отнася конкретно до темата за преврата на 9 септември 1944 г., интересно е обстоятелството, че както Яна Язова, така и Димитър Димов избират да не разказват от първо лице за навлизането на Червената армия в България и последвалата смяна на властта. И при двамата тази тема е представена опосредствано, като новини, дочути от другаде, като нещо по-скоро невероятно и трудно за осмисляне в рамките на познатите категории на „стария свят“. Така Боро-Боро по-скоро „надушва“ „тънка, лоша миризма“ на „заразна болест“⁴⁷, разнесена във въздуха от „колебливия“ лош вятър от Север (Източния фронт – б. м., И. Я.), а Ирина и фон Гайер научават някак случайно и между другото, че „в София има ново правителство“⁴⁸. След това първоначално недоумение обаче отново изпъква смелата критична острота на авторското повествование в „Соления залив“ в контраст с внимателните и често индиректни оценки в „Тютюн“. Язова не се страхува да изправя своя читател пред непрекъснати провокативни въпроси – дали „революцията“ не е донесла на народа не „свобода“, а едно ново „робство“⁴⁹, дали да си заклеят като „фашист“ не е един вид знак на особено „отличие“, с една дума „титла“⁵⁰ и показател за неподвластно на конюнктурата достойнство. Димитър Димов не е толкова смел. Няма как да бъде, тъй като той е „повярвал“ сам в неизбежността и правдивостта на „моралната санкция“ на новото статукво. Тук не бих спорила дали тя е била само „илюзия на историята“, както пише Тончо Жечев.⁵¹

Димов, няма как да не споменем изключително автентично пресъздадената от него атмосфера на преговорите и задкулиските игри между „тютюневите князе“, както самият той нарича висшия елит в международната секторна търговия. Изключително точно например са описани механизмите на директна зависимост при износа на тютюни на българските компании от решенията на германската корпорация Реемтсма – реалния първообраз на Немския папиросен концерн в романа „Тютюн“. Конкретни данни в цифри за развитието на тютюневата търговия в междувоенния период през 30-те и 40-те години на ХХ век са цитирани от: ЯДКОВ, Д. *Булгартабак*. София: Сибия, 2007, с. 107–108. Дори само един бегъл преглед на тази „суха“ статистическа информация е достатъчен, за да ни накара да се възхитим още веднъж от майсторството, с което Димитър Димов успява да придаде „документалност“ на своето художествено повествование.

⁴⁷ ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 286.

⁴⁸ ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 439. Почти идентична сцена и фраза може да се прочете и в „Соления залив“, когато хазяинът на селската плевня, дал подслон на беглеца Фердинанд, му съобщава разтреперан: „В София, казват, имало революция и ново правителство взело властта“. Вж.: ЯЗОВА, Я. Цит. съч., с. 465.

⁴⁹ Пак там, с. 508.

⁵⁰ Пак там, с. 526.

⁵¹ ЖЕЧЕВ, Т. Препрочитайки „Тютюн“. – *Летописи*, 1992, № 7–8, с. 5.

Факт е обаче, че Димов не включва в своя роман нищо от ексцесиите и убийствата от есента на 1944 и пролетта на 1945 г., преди и по време на „Народния съд“, в пълно противоречие с Язова, която посвещава на тези епизоди около 80 страници⁵². В „Тютюн“ няма кървави сцени като нейните. Но въпреки този своеобразен отказ от говорене по темата в разказа на Димов неизменно се прокрадва една „тънка червена линия“, която преминава през всички етапи от развитието на сюжета и може да се проследи през вътрешните колебания, породени от носталгията по охолния „буржоазен“ живот у Макс Ешкенази⁵³, до самия финал, когато тя отново обърква строгата и целенасочена партийна мисъл на Павел Морев.⁵⁴ Прикривайки истинското си мнение с предварителната застраховка, че те и двамата носят някъде дълбоко в себе си по нещо „от другия свят“, Димитър Димов всъщност прави индиректното внушение, че комунистическият идеал е точно толкова обсебващ, колкото тъмната сила на капитала. И точно по същия начин, както алчността към парите и властта е превърнала Борис в „морално нищожество“, така и безусловното преследване на партийния идеал е направило неговия брат Павел неспособен и несвободен да живее пълноценно и да се отдаде на своите естествени човешки чувства⁵⁵. Но сякаш за да не остане читателят с неправилно впечатление, Димитър Димов веднага бърза да подчертае, че това все пак е равностетка, засягаща отделната личност, чиито терзания са далеч по-маловажни от голямото „общочовешко добро“. Именно такава е генералната гледна точка, от която той разглежда поврата на 9 септември 1944 г. и точно затова – в коренно противоречие с оценките на Яна Язова в „Соления залив“ – в неговия роман настъпващата „нова епоха“ носи положителен обществен заряд, възпъгътен в сцените с „хилядите работници“ от тютюневите складове, посрещайщи „с ликуване“ слизането на партизанските отряди в селата или в онзи момент, когато Ирина разменя учудени погледни със съветското момиче-регулировчик, поставено да контролира реда в движението около Орлов мост. За да се стигне до финалната, някак умишлено примирителна оценка за всичко случило се, синтезирана в известната максима на марксистското учение, че „страданието изостря борбата и движи света напред“⁵⁶.

За романа „Тютюн“ е изписано много. Романът „Соления залив“ пък е толкова многопластов, че той винаги ще представлява безкрайно благодатно четиво за всяко проникателно изследователско око.

⁵² Ексцесиите на Народния съд и предхождащите го и съпровождащи го убийства без съд и присъда заемат основно място в сюжетното действие на „Соления залив“ от с. 496 до с. 574.

⁵³ ДИМОВ, Д. Цит. съч., с. 211.

⁵⁴ Пак там, с. 584, 592.

⁵⁵ Пак там, с. 353, 592, 602–603.

⁵⁶ Пак там, с. 599.

Анализирайки двете произведения от позицията на модерното ни време и през специфичната призма на съдържащия се в тях историцизъм, можем категорично да твърдим, че със своя алтернативен и допълващ се подход към точното пресъздаване на историческите събития Димитър Димов и Яна Язова, всеки по своему, предлагат на вниманието на професионално подготвения читател неповторима и безценна информация – заради педантичната коректност към обективната фактология и критичния авторски поглед не само върху съдбата на отделните герои, но и върху политическите и идеологически противоречия в един от най-драматичните периоди от новата българска история, чийто анализ все още предизвиква множество емоционално обременени спорове. Двата романа, независимо от своя характер на литературни произведения, представляват незаменимо допълнение към „сухия“ текст на познатите и достъпни архивни документи, тъй като спомагат изключително много за формирането на една по-цялостна и „многоцветна“ представа за историческите събития, за изграждането на една по-обективна и многоаспектна оценка за протичащите в България социално-политически процеси през 40-те години на ХХ век. Затова те заслужават да бъдат обект на изследване далеч не само от литературната критика и история. Тяхната стойност като незаменим източник за съвременната българска история тепърва ще бъде оценявана по своето заслужено достойнство.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БАЕВА, И. 9 септември 1944 г. – повратна дата за българската история през ХХ век. – В: *70 години от поврата на Девети септември 1944 г. – исторически предпоставки и последиствия*. Сборник с научни изследвания. София: Манта принт, 2015.

ВЕЗЕНКОВ, А. *9 септември 1944 г.* София: Институт за близкото минало, 2014.

ВЕЛИЧКОВ, П. Вместо сбъднати сънища – изчезнали романи и загадъчна смърт. – *Европа 2001*, 1996, № 21, с. 44–47.

ВЕЛИЧКОВ, П. *Яна Язова: Проклятието на дарбата*. София: Изток-Запад, 2007.

ДАСКАЛОВ, Г. *Драмското въстание, 1941 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Другият „Тютюн“. Документи и спомени. Съст. А. Свиткова, П. Дойнов. София: Несарт, 2010.

ЖЕЧЕВ, Т. Препрочитайки „Тютюн“. – *Летописи*, 1992, № 7-8, с. 3–17.

ИВАНОВА, Е. Из реалния свят на романа „Тютюн“. – В: *Отломки от миналото*. София: Пандора-Прим, 1994.

ЙОНЧЕВ, Д. *България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.)*. Военнополитически аспекти. София: Дирум, 1993.

МИШЕВ, Г. „Никога не съм бил каруца с четири колела...“, интервю на Петя Александрова. – *Над 55*, № 32, 6–12 авг. 2012.

ПЕЛЕВА, И. Случаят „Яна Язова“ или възходът на биографията. – *LiterNet*, 05.11.2010: http://litenet.bg/publish20/i_peleva/iana-iazova.htm [прегл. 01.05.2021].

Случаят „Тютюн“ на Димитър Димов, 1951–1952 г. Стенограми, статии, рецензии, спомени. Съст. А. Бенбасат, А. Свиткова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

ТОШКОВА, В. *България и Третият Райх (1941–1944). Политически отношения.* София: Наука и изкуство, 1975.

ТРИФОНОВА, Ц. Saga за отсъстващата книга. – *Словото*: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=20&WorkID=149&Level=1> [прегл. 01.05.2021].

ЯДКОВ, Д. *Булгартабак.* София: Сибия, 2007.

REFERENCES

BAEVA, I. 9 septemvri 1944 g. – povratna data za balgarskata istoriya prez XX vek. [September 9, 1944 - a turning point in Bulgarian history in the Twentieth century.] In: I. BAEVA (ed.). *70 godini ot povrata na Deveti septemvri 1944 g. – istoricheski predpostavki i posledstviya.* Sbornik s nauchni izsledvaniya. [70 years since the turn of September 9, 1944 – historical background and consequences. Collection of scientific research.] Sofia: Manta print [publ.], 2015, pp. 22–23.

BENBASAT, A. & A. SVITKOVA (eds.). *Sluchayat “Tyutyun” na Dimitar Dimov, 1951–1952 g. Stenogrami, statii, retsenzii, spomeni.* [The “Tobacco” Case of Dimitar Dimov, 1951–1952. Transcripts, articles, reviews, memoirs.] Sofia: St. Kliment Ohridski Univ. Press, 1992.

DASKALOV, G. *Dramskoto vastanie, 1941 g.* [Drama Uprising, 1941.] Sofia: St. Kliment Ohridski Univ. Press, 1992.

IVANOVA, E. Iz realniya svyat na romana “Tyutyun”. [In the real world of the novel “Tobacco”.] In: *Otlomki ot minaloto.* [Fragments of the Past.] Sofia: Pandora-Prim, 1994.

PELEVA, I. Sluchayat “Yana Yazova” ili vazhodat na biografiyata. [The Yana Yazova case or the rise of biography.] In: *LiterNet*, 05.11.2010: http://litenet.bg/publish20/i_peleva/iana-iazova.htm [pregledan 01.05.2021].

SVITKOVA, A. & P. DOYNOV (eds.). *Drugiyat “Tyutyun”. Dokumenti i spomeni.* [Other “Tobacco”. Documents and memories.] Sofia: Nesart [publ.], 2010.

TOSHKOVA, V. *Balgariya i Tretiyat Rayh (1941–1944). Politicheski otnosheniya.* [Bulgaria and the Third Reich (1941–1944). Political relations.] Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1975.

TRIFONOVA, Ts. Saga za otsastvashtata kniga. [The saga of the missing book.] In: *Slovoto*: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=20&WorkID=149&Level=1> [seen 01.05.2021].

VELICHKOV, P. Vmesto sbadnati sanishta – izcheznali romani i zagadachna smart. [Lost novels and mysterious death instead of dreams come true.] In: *Evropa*

2001, 1996, Iss. 21, pp. 44–47.

VELICHKOV, P. *Yana Yazova: Proklyatiето na darbata*. [*Yana Yazova: The Curse of Talent*.] Sofia: Iztok-Zapad [publ.], 2007.

VEZENKOV, A. *9 septemvri 1944 g.* [*September 9, 1944*.] Sofia: Institut za blizkoto minalo [publ.], 2014.

YADKOV, D. *Bulgartabak*. [*Bulgartabac*.] Sofia: Sibia [publ.], 2007.

YONCHEV, D. *Balgariya i Belomoriето (oktomvri 1940 – 9 septemvri 1944 g.)*. *Voennopoliticheski aspekti*. [*Bulgaria and the Aegean (October 1940 – September 9, 1944). Military-political aspects*.] Sofia: Dirum [publ.], 1993.

ZHECHEV, T. Preprochitayki “Tyutyun”. [Rereading “Tobacco”] In: *Letopisi*, 1992, Iss. 7-8, pp. 3–17.

TWO NARRATIVES ABOUT THE WAR:

TOBACCO BY DIMITAR DIMOV VS. THE SALTY BAY BY YANA YAZOVA

Abstract. The aim of this article is to suggest a comparative analysis of the historical facts appearing to be the common focus in both Dimitar Dimov’s *Tobacco* and Yana Yazova’s *The Salty Bay*. Given the limitations of this article, it dares not claim to be exhaustive, but rather highlights the general story landmarks. From the position of a professional historian, Irina Yakimova reflects on the degree of event authenticity in each of the two novels, with either author actually proposing two alternative but mutually complementary views on the consequences of the Second World War, Bulgaria’s role in it and the notorious date September 9th, 1944 as a major turning point in Bulgarian history. *Keywords:* Yana Yazova, Dimitar Dimov, Second World War, 1944, tobacco, People’s Court

Irina Yakimova, PhD

Institute of Historical Research – Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: iyakimova@ihist.bas.bg